

Kesit Akademi Dergisi

The Journal of Kesit Academy

ISSN: 2149 - 9225

Yıl: 3, Sayı: 9, Eylül 2017, s. 223-237

Dr. Kevser GÜRCAN YARDIMCI

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, kevser.gurcan@msgsu.edu.tr

DESEN ESTETİĞİNİN GÖRÜNÜRLÜĞÜ; OSMANLI DÖNEMİ CİLT SANATI ÖRNEKLERİ

Özet

Tarihçesi 7. yüzyıla kadar dayanmakta olan, özellikle Mısır ve Orta Asya'da başlayan ve Osmanlılarda zirveye ulaşan Cilt Sanatı'nın en güzel örnekleri 16. yüzyılda verilmiş olup, bu klasik uygulamalar az sayıda da olsa işin ehli ustalar tarafından bugüne değin sürdürülmeye çalışılmıştır. Fatih Sultan Mehmet'in sanatın bütün kollarına vermiş olduğu önem sayesinde saray sanatkârları görkemli mimari uygulamalardan, eşsiz güzellikteki dokumalara kadar estetik yönü yüksek eserleri kültür hazinemize kazandırırken, padişahın özel kütüphanesi için hazırlanan yazma eserler o döneme damgasını vurmuştur. Türk kültürünün renk ve kompozisyon prensipleri, nitelikli nakkaşların dışavurumlarıyla geliştirilmiş, yeni üsluplar meydana getirilmiştir. Bugün hala pek çok alanda görsel ilham kaynağı olan desenler Osmanlı cilt sanatı ürünleri üzerinde açıkça kendini göstermektedir. Bu desenler, inanç ve kültür sarmalından beslenerek oluşturulduğundan tarihimizin ince detaylarına ilişkin kodları üzerlerinde taşımaktadır. Bu çalışma, Osmanlı dönemi cilt sanatına ait örnek eserler üzerinden renk-desen-kompozisyon ilişkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ciltçilik, Osmanlı ciltleri, El yazmaları, Desen.

THE VISIBILITY OF PATTERN AESTHETICS; EXAMPLES OF OTTOMAN PERIOD ART OF BOOKBINDING

Abstract

The history of bookbinding started as early as the 7th Century especially in Egypt and Middle Asia, and reached its utmost level during the Ottoman Period. The

most beautiful examples of this art were produced in the 16th Century Ottoman State. This classical art has been carried until our present times by the masters of this art although very few in number. Thanks to the importance given by Fatih the Conqueror to all branches of art, the artists of the Palace brought works of art with high aesthetical value from gorgeous architectural structures to uniquely-beautiful hand-woven clothes to our cultural heritage, and the manuscripts that were written for the special library of the Sultan left their marks on the era. The color and composition principles of the Turkish Culture were developed with the expression of the qualified muralists, and new styles were formed. The pattern designs that are still the sources of inspiration today in many fields were clearly shown in the Ottoman Art of Book-Binding. Since these designs were fed by belief and culture concepts together, they have the codes of the details of our history on them. This study aims to reveal the color-pattern-composition relation over the examples of the Ottoman Period Art of Book-Binding.

Keywords: Bookbindings, Ottoman Bookbindings, Manuscripts, Pattern.

Yazılı ve basılı eserlerin dağılmadan saklanması ve yapraklarının yıpranmasını önlemek için yapılan koruyucu sert kapaklara “cilt” denmektedir. Cilt kelimesi Arapça kökenli olup, deri anlamına gelmektedir. Koruma ve süsleme amaçlı kitap kapları çoğunlukla deriden yapıldığı için cilt adını almakta, “teclîd” yani ciltleme yapanlara ise “mücellit/ ciltçi” denilmektedir.

Hat, tezhip, minyatür ve cilt sanatlarının ortak ürünü olan yazma eserlerde, bütün bu sanatların birbirini bütünlendiği, cilt sanatının ise bu güzel kitabı hem koruduğu, hem de açığı okuma isteği veren güzel bir kap içinde okuyucuya sunduğu görülmektedir. Bir başka bakış açısı ile de cilt; bir yazmanın imajını belirleyen bir giysi olarak da nitelendirilebilmektedir.

Özellikle Osmanlı dönemine ait yazma eserlerin ciltleri üzerindeki desenler, sanatında ustalaşmış nakkaşlar tarafından hazırlanan, son derece estetik uygulamalar olarak Türk sanatındaki yerini almaktadır. Belli bir disiplin çerçevesinde gerçekleştirilen bu çalışmalar, özellikle dönemlerine ve yazmaların içeriklerine göre bitkisel, hayvansal, geometrik vb. formlarda şekillenmişlerdir. Renk ve desen estetiği yüksek bu çalışmalar, yüzyıllar boyunca kıymetli hazineler olarak bugüne ulaşmış, halen sürdürülmekte olan uygulamalara da ilham kaynağı olmuşlardır.

Yazılı eserlerin korunmasında büyük önemi olan cilt ve ciltçiliğin başlangıcı, henüz kağıt bulunmadan önce balmumu levhalar ve papirüs üzerine yazılan eserlerin saklanmasında tahta kapakların kullanıldığı çağlara kadar götürülebilir. Gelişmesi ise, kağıdın bulunmasından sonradır. Orta Asya’da kağıdın bulunması ile Türklerde ciltçilik gelişmiş ve bir sanat dalı olmuştur. Bin Buda mağaralarında yapılan kazılarda çıkan kitaplardan Orta Asya Türklerinin ciltlerde deri kullanıp üzerine madeni kalıplarla desen bastıkları anlaşılmıştır. Önceleri Orta Asya’da özel bir sanat olan ciltçilik, Türklerin İslâmiyete girmesi ile gelişmiştir. Çünkü Müslüman Türklerce yazı ve kitap kutsal sayılmış ve duyulan bu üstünlük ile süsleme ve ciltlemesine de büyük önem verilmiştir.

Türk ciltlerinin kendine özgü özellikteki ilk örnekleri, XV. yüzyılın ortalarına rastlar. Özgün nitelikteki ilk örneklerin bu döneme rastlamasında sanat koruyucusu Sultan II. Murad'ın önemli rolü bulunmaktadır. Erken Osmanlı ciltlerinin sanat değeri taşıyan ilk örneği de Sultan II. Murad için 838/1434-35 yılında musiki nazariyatıyla ilgili olarak hazırlanan eserin kabıdır (Tanındı, 1993, s. 422).

15. yüzyıl, Osmanlıların en değerli cilt örneklerini vermeye başladıkları dönemdir. Fatih Sultan Mehmed yazdırdığı kitaplar için özel bir kütüphane, süslemeleri için de Saray'da bir nakkaşhane kurdu muşt u. İlk ciltçilik teşkilatı ise Bayezid zamanında (1481-1512) kurulmuştur. Evliya Çelebi bu işler için Saray'da 50, dışarıda 300 kişinin uğraştığını, Bayezid Camii çevresinde bu işle uğraşanlara ait 100 kadar dükkanın bulunduğunu söylemektedir. Kaynaklarda bu ciltlerin bazılarının altı ayda tamamlandığı ve bir han ya da hamam inşaatına yetecek kadar para harcadığı, bir kitabın yazımı ve cilt işlerinin bazen birkaç yıl sürdüğü belirtilmektedir.

Sarayda çalışan mücellid sınıfı Cemaat-i Mücellidan-ı Hassa adını almaktaydı. Ehl-i Hıref defterlerinden öğrenildiğine göre, bu grup mücellitler ve şakirtler (çıraklar, öğrenciler) olarak ikiye ayrılıyordu. Mücellitler arasında da sermücellit, serbölük, seroda, serkethüda, ket-hüda gibi rütbelere bulunmaktaydı.

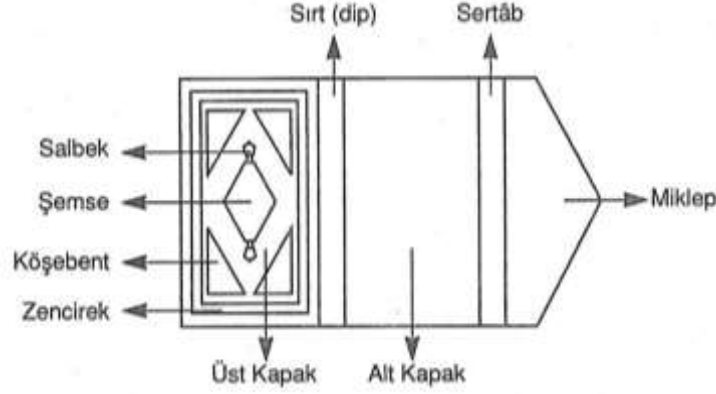
Cilt sanatçıları tezhip, nakış, hat gibi sanatlarda da ustalaşmışlardır. Bu hem bazı ciltlerdeki mücellit ve müzehhip imzalarının aynı olmasından hem de Esnaf-ı Nakkaşan ve Esnaf-ı Mücellidan'ın bir arada anılmasından anlaşılmaktadır.

Resim 1. Cilt Yapmakta Olan Bir Sanatkarın Minyatürü, Levni, XVIII. yüzyıl.

Cilt ustalarının büyük çoğunluğu alçakgönüllülikle eserlerine imza koymadıkları için, isimleri bilinmemektedir. 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar adları saptanabilen ciltcibaşı yani sermücellitler şunlardır: Yedikuleli Alaeddin (1518), Mehmet Çelebi (1544), Süleyman Çelebi (1595), Kara Mehmet (1605), Mehmed Abdi (1637), Mehmet Yadigâr (1650), Pîr Davut (1654), Cafer Eyyubî (1670), Ali Yusuf (1687), Süleyman Emektar (1698), Hasab bin Ahmet (1734), Mehmet Halife (1776), Hâtif Ali (1777-1797), Sancaktar, Razgradlı-zade Kâhya Emin, Saka İsmail, Karamanlı Hasan, Yesârizade, Hımhum Ârif, Şışman Aziz, Solak Sinan, Kasımpaşalı Hafız.

Klasik bir cilt, **alt** ve **üst kapak**, **sırt** (dip), alt kapağa eklenen **sertâb** ve ona bağlı olup katlanarak üst kapakla kitap arasına giren **miklep** bölümlerinden meydana gelir. Alt ve üst kapağın her biri “deffe” olarak adlandırılmaktadır. Bir kitap kabı gibi ortasından menteşeli ve açılıp kapanır iki kat şeklinde çift sayfalara “deffeteyn” adı verilmektedir. Üzerine dini ve sembolik resimler yapılmış olup, bazıları büyük kitaplara kap olarak kullanılmaktadır. Sanatkârlar arasında ise, doğrudan doğruya kitap cildine “deffeteyn” denilmiştir.

Resim 2. Klasik Cildin Bölümleri

Kapakların rahatça açılıp kapanmasını sağlamak için, sırtla kapaklar arasında bırakılan boşluğa “mukat payı”; sayfaların ön kenarlarının bozulmaması için sertâbın iki yanında, alt kapak ve miklep boyunca bırakılan fazlalığa “dudak” denir (Esiner Özen, 1998, s. 10,11). Kitabın yapraklarını muntazam bir surette tutan bağ ya da örgü de “şiraze” olarak adlandırılmaktadır. Cilt yapılacak kitabın sayfalarının cüz cüz alınarak her mücellidin kendi maharet ve zevkine göre birbiri yanına dikilmesiyle oluşturulur. Dikişte kullanılan ipin uçlarının uzun bırakılmasıyla “kanad” oluşturulur ki bu kitabın cilde bağlanmasını sağlar (Çığ, 1971, s.11).

Ciltleri korumak amacıyla, bazen düz bazen de içine konulacak ciltle aynı biçimde süslenmiş kitap mahfazaları yapılmıştır. Bu, kitabın içine, dikine konulduğu bir kutu biçimindedir. Geniş yan kapaklardan birinin ortasına, 1-1.5 cm eninde deri veya ucuna deri yapıştırılmış bir şerit dikilmiştir. Kitap, bu şerit ile yapıştırıldığı kapak arasına oturtularak zahmetsizce mahfazaya yerleştirilip, dışarı çıkarılabilmektedir.

Resim 3. Cilt ve Cilt Mahfazası.

Yazmaların en ve boyunun farklı ölçülerde tutulmasıyla değişik biçimlerde ciltler de yapılmıştır: Uzunluğuna açılan yazma kitaplara “beyazî” denir. Ancak beyazî kelimesini daha çok İranlılar kullanmış, Türkler bu çeşit kitaplara biçiminden dolayı “sığır dili” demişlerdir. Bu anlamda “dana dili” de kullanılmıştır. Bu ciltlere, çoğu kez içinde yer alan metinden dolayı “cönk” adı da verilmiştir. Cönk; genellikle âşık edebiyatı ve folklor ürünlerinin ve bazen de “fevâid” denilen yararlı bilgilerin yer aldığı bir mecmua türüdür. Çoğu uzunlamasına ciltlenmiş olmakla birlikte, nadiren bilinen defter biçiminde olanları da bulunmaktadır. Bunlara “sefinekâri” dendiği de görülmektedir.

Ancak sığır dili ciltlerin içinde yalnızca cönkler yer almamıştır. Bu ciltlerin çok güzel bir örneği, Süleymaniye kütüphanesi Ayasofya 3740 numarada kayıtlı, Şeyh Hamdullah hattıyla yazılıp, Amasya ekolünde tezhiplenmiş olan Belhî'nin Mesalihü'l-ebdan adlı tıp kitabıdır. Fatih Sultan Mehmed'e sunulan bu eser Fatih'in saray nakkaşhanesinde ciltlenmiştir.

Eski yazma kitapların, uzunlamasına ve küçük olarak ciltlenmiş olanlarına “kümmî” adı verilmiştir. Eskiden âlimler bu kitapları yenlerinde kolayca taşıyabilmek için böyle ciltletmişlerdir. Bir de sırt boyu uzun, eni çok kısa tutulmuş olan ciltler vardır. Ancak bunların adı tam olarak bilinmemektedir. Bu diklemesine uzun ciltlere örnek, Süleymaniye kütüphanesi Şehid Ali Paşa 1887 numarada kayıtlı, Katip Çelebi'nin müellif hattı, Süllemü'l-vusûl ila tabakati'l-fuhûl adlı eseridir (Esiner Özen, 1998, s.11).

Resim 4.(sol) Sığır Dili (Sefinekâri) Cilt, Mesalihü'l-ebdan, Belhî, Ayasofya No.3740.

Resim 5.(sağ) Sırtı Uzun Eni Dar Cilt, Süllemü'l-vusûl ilâ tabakati'l-fuhûl, Kâtib Çelebi, Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa, No.1887.

El yazması kitap ciltleri süslemelerine göre; Düz Deri Ciltler, Şemseli Ciltler, Acemkâri (hayvan resimli) Ciltler, Şükûfe Üslûbu Ciltler, İşlemeli Ciltler, Yazılı Ciltler, Zilbahar Ciltler olarak sınıflandırılabilir.

Düz deri ciltler; kitabın ölçüsündeki murakka mukavvaya traşlanmış deri kaplanarak yapılmış ciltlerdir. Sıkça okunan ve çok sayıda çoğaltılmış eserler böyle ciltlenmiştir. Her dönemde görülebilen düz deri ciltlerin yanı sıra, kapaklarının yalnızca çevresi zencirekli deri ciltlere de rastlanmaktadır.

Şemseli ciltler; cilt sanatının en önemli bölümünü oluşturmaktadır. Şems, Arapça'da güneş demektir ve Şemse'de eski kitap ciltlerinin üzerine yapılan güneş biçimindeki süsleme motifinin adıdır. Şemse'nin alt ve üst tarafa doğru uzantılarına salbek denilmektedir. Kapağın dört köşesinde, üçgen biçiminde süsleme alanları, köşebentler yer almaktadır. Şemse, salbek, ve köşebent kompozisyonunu zencirek ve cetvel çerçevelemektedir.

Parçalı olmayıp, bütün meşin üstüne yapılan şemseye "yekpare şemse", etrafı zincir şeklinde bordürlü olana "zincirli şemse", kapakların mukavvası oyulup içine kabartma olarak oturtulana "gömme şemse" denilmektedir. "Mülemma şemse"de motifin hem zemini hem de kendisi altın yaldızla işlenmekte; "mülevven şemse" de ise tek renk deri kullanılmayıp, bezemeler cilt kapağından farklı renkte deri ile kaplanmaktadır. Bu şekilde renkli derilerle yapılan şemse ciltte de diğer şemse ciltlerde olduğu gibi, motifleri üstten veya alttan ayırma tarzında altınla bezemek mümkündür. Motif kalıbın zemini altınla doldurularak, motifler kabartma şeklinde üstte ve deri renginde bırakıldığında "alttan ayırma şemse", zemin olduğu gibi bırakılıp yalnız motifler altınlandığında ise "üstten ayırma şemse" denilmektedir (Esiner Özen, 1998, s.15).

Resim 6. (sol) Üstten Ayırma Şemse, Ayasofya No.3972, Muradî Divanı XVI. yy.

Resim 7. (orta) Altan Ayırma Şemse, Mihrişah No.359, Muradî Divanı, XVI. yy.

Resim 8. (sağ) Altın, Salbek Şemseli, Köşebentli, Çift Bordürlü, Zencirekli, Turhan Sultan 150 m., Hatice Turhan Sultan Vakfiyesi XVII. yy.

Acemkârî (hayvan resimli) Ciltler; Süslemelerinde, rûmî, hatayî nakışlar veya geometrik desenlerle beraber, hayvan resmi bulunan ciltlerin genel adıdır. Hayvan resimli ciltler daha

çok İran'da yapılmıştır. Hatta İran'da yapılan lake kaplarda insan resimlerine bile rastlanmaktadır. Acem sanatkar Osmanlılarda dışarıdan gelen sanatkarlara verilen addır. Bu yüzden bu tarz ciltlere "acem işi" anlamında "acemkârî" denmiştir.

Ciltlerde hayvan resimleri, alt ve üst kapakta, şemse ve köşebentlerde, bazen de miklep-te görülebilmektedir. Daha çok cildin dış yüzeyinde kabartma motif halindedir. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 4221 numaralı eserde miklep içinde, katı'a şemse içinde hayvan motifi görülmektedir. Ciltlerde daha çok geyik, ceylan, kurt, tilki, aslan, maymun, tavşan, leylek ve çeşitli kuşlar resmedilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi Laleli 1679 nolu eserde de hayvan resmi, dış kapak üzerinde yer almaktadır (Esiner Özen, 1998, s.21).

Resim 9. (sol) Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 1679. Sadî, Bostan.

Resim 10. (sağ) Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4221. Kemaleddin İsfahanî Külliyyatı, 868/1463.

Şükûfe Üslûbu Ciltler; özellikle XVIII ve XIX. yy'larda yaygın olarak kullanılmış, doğal veya üslûplanmış çiçek minyatürleri, buket, vazolu – vazosuz çiçekler veya tek çiçek resmedilmiştir. Bu realist çiçeklerin deri, kumaş ve lake ciltler üzerinde fazlaca kullanılmış olduğu görülmektedir.

18. yy sonrasında ve 19. yy'da Avrupa Barok ve Rokoko süslemesi kitap sanatlarımızı etkilemiş, hem tezhipte hem de cilt üzerindeki süslemelerde bu etki görülmüştür. Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi 20 nolu eserde motifler deri üzerine fırça ile sürülmüş, stilize süslemelerin yerini dörtgen form içinde realist çiçekler, saz yolu yapraklar ve bu yapraklarla oluşturulmuş vazo formları almıştır. Desenler abartılmıştır. Bu süslemelerde altın ve renkli boyalar bir arada kullanılmıştır.

Bu çiçekler bazen tek başına kapak üstüne uygulanmış, bazen de Süleymaniye Kütüphanesi Pertevniyal 24 nolu eserde olduğu gibi salbek, şemse ve köşebentlerden oluşan klasik şemse cilt formları hazırlanıp içlerine realist çiçek motifleri, klasik teknikle yerleştirilmiştir. Gül, lale, karanfil ve sümbül başta olmak üzere hemen her çeşit çiçek buketlerde yer almıştır. Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi 2682 nolu eser bunun güzel bir örneğidir.

Resim 11 (sol). Barok-rokoko etkili Şükûfe Cilt, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi 20, Tefsir-i Lûtfullah Erzenî, 1221/1806-7.

Resim 12 (orta). Klasik Formlu, Şükûfe Tarzı Cilt, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal 24, En'am, 1180/1766-7.

Resim 13 (sağ). Şükûfe Cilt, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2682, Derviş Ahmed Fasih, Gül Divan, Kalemîyye, Münazara-i ve Mül, 1091/1680.

Yazılı Ciltler; daha çok deri ve lake malzemeleri ile oluşturulan ciltlerdir. Yazma eserlerde ve levhalarda en güzel örneklerini veren hat sanatı, kitabın cildine de uygulanmıştır. Ciltte yazının en fazla yer aldığı süsleme bölümü sertâbıdır. Bu bölümde, ciltteki süslemelerin yapıldığı teknikle, bazen ayet, bazen eserin ve yazarın adı, bazen de beyitler yazılmıştır. Kur'an ciltlerindeki kitabelerde genellikle ayet-i kelimeler yazılmaktadır. Yazılı ciltlerin az görülen bir örneği Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 1648 numarada kayıtlıdır. Molla Hüsrev Muhammed b. Feramuz'un 1653 istinsahlı Dürerü'l-Hükkam adlı bu eserin alt ve üst kapak şemsesinde şu beyit yer almaktadır. Burada yazı, şemsedeki süsleme motifinin yerini almıştır.

“ Ziyası kalbimi rûşen eden ol mahdır demlerle

Yazıdır Kâtib-i Kudret anı altın kalemlerle”

Resim 14 . Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 1648. Molla Hüsrev b. Feramuz, Dürerü'l-Hükkam, 1068/1653.

Kur'an ciltlerindeki kitabelerde çoğu zaman ayet-i kerimeler yazılmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 4284 no'lu eserde olduğu gibi bazı ciltlerin sertabında ise beyitler görülmektedir. Bu yazılar arasında nadiren mücellit ismine de rastlanmaktadır.

Kitabesi yazılı Kur'an ciltlerinin çok güzel örnekleri Süleymaniye Kütüphanesi Sultannahmet koleksiyonunda görülmektedir. Deri üstüne sıvama altın süslemeli 14 numaralı Kur'an'ın kitabelerinde ayetler yazılı bulunmaktadır.

Resim 15 (sol). Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4284, el- Bel'amî, Terceme-i Tarih-i Taberi.

Resim 16 (sağ). Süleymaniye Kütüphanesi, Sultan Ahmed 14. Kur'an.

Zilbahar Ciltler; üzerine ezme altınla, fırça kullanılarak geometrik çizgiler çizilmiş, kesişen hatlar arasında yıldız ve noktalar konulmuş ciltlerdir. Kafes'de denmektedir. Süsleme kapağın ortasında bir dikdörtgen alanı veya kapağın bütün yüzünü kaplar. 19. yy'da çok rastlanan bu ciltlerden biri Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 2676 numaralı eserdir. Altın yerine boya kullanılmıştır. Üç zencirek ortasında, krem rengi lake üzerine kırmızı boyayla zilbahar cildir. Kafes süslemesi bazen altın çizgilerle, bazen süslemeli eğrilerle, bazen de sazyolu yapraklarla yapılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi Nuri Arselez 314 numarada kayıtlı, 1855 tarihli Kur'an'ın cildi, cedveli çift zencirek, içinde sazyolu yapraklarla kafeslenmiş, ortalarına dörder altın nokta konulmuştur.

Resim 17 (sol). Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2676. Galib Dede Divanı.

Resim 18 (sağ). Süleymaniye Kütüphanesi, Nuri Arselez 314. Kur'an, 1272/1855.

İşlemeli Ciltler; deri üzerine, kalıplayarak veya fırçayla boyayarak süslemeler yapıldığı gibi, bir kumaş gibi işlenerek de hazırlanan ciltlerdir. Bu işlemler altın, gümüş veya ipek iplikle yapılmıştır. Gümüşle yapılan işlemeli ciltlere “simduzî cilt” adı verilir. Süleymaniye Kütüphanesi Lala İsmail 300 numarada kayıtlı 1000-1050 Yılları Osmanlı Tarihi adlı kitabın kapakları, kahverengi deri üstüne gümüş telle işlenmiştir. Bu simduzî cilt kapağında salbek, şemse ve köşebentler rûmî motiflerle süslenmiş, çevredeki yekpare su ise üç iplik rûmîlerle, köşelerde alt ve üst sıra ortasında buna uygun, çiçeğe benzer motiflerden oluşmuştur.

Resim 29 Simdûzî Cilt, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 300, 1000-1050 Yılları Osmanlı Tarihi.

Deri üzerine altın yaldızlı sırma ile işlenmiş ciltler, özellikle Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ile İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümünde bulunmaktadır. Bunlara altın işlemeli olmalarından dolayı “zerdûzî cilt” denilmektedir. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü A.Y. 6570 numarada kayıtlı, 16. yy’da istinsah edilmiş Kur’an-ı Kerim miklebi ve sertabı da altınla işlemeli zerdûzî ciltlidir (Esiner Özen, 1998, s.22).

Resim 20. Zerdûzî Cilt, İ.Ü. Kütüphanesi, A.Y. 6570. Kur’an, XVI. yy.

İşlemeli ciltlere güzel bir örnek eser de, Topkapı Sarayı Müzesi Revan Kütüphanesi 426 numaradaki Şerk al-Tarikat al-Ahmediye adlı 1708 tarihli kitabın kabıdır. İnce mukavvaya kaplanmış kahverengi deridir. Dış kenar cetveli altın yıldız zencirek hat, iç kenar cetveli beyaz sırma ile işlenmiştir. Şemsesi yeşil, sarı ve pembe renk sırma ile işlenmiş realist gül, gül goncası ve yaprakları taşıyan bir dal motifini içerir. Salbekler, sarı sırma ile işlenmiş birer lale motifidir (Çığ, 1971, s.53).

Resim 21. TSM Revan Kütüphanesi, No. 426, Şerh al-Tarikat al-Ahmediye, 1708.

Ciltler kullanılan malzemesine göre; Mukavva Ciltler, Deri Ciltler, Lake Ciltler, Ebru Ciltler, Murassa Ciltler ve Kumaş Ciltler olarak gruplandırılabilir.

Mukavva Ciltler; İstenilen kalınlığı sağlayacak sayıda kâğıdın üst üste getirilip, içinde kabı kurttan koruması için şap, tenekâr, tütün suyu gibi zehirli maddeler bulunan kola ile yapıştırılması ve kurutulması ile hazırlanır. Bunlara murakka mukavva denir. Üstüne kağıt yapıştırılarak basit bir kitap kabı olarak kullanıldıkları gibi, deri ve lake gibi diğer ciltlerinde omurgasını oluştururlar. Deri Ciltler; Klasik cilt sanatında en geniş yeri tutmaktadırlar. Deri olarak genellikle meşin (koyun derisi), sahtiyan (keçi derisi), rak (ince traşlanmış ceylan derisi) kullanılmıştır.

Topkapı Sarayı Emanet hazinesi Kütüphanesi 2324 numaralı eser mukavva üzerine açık bal rengi deri kaplanarak hazırlanmıştır. Dış kenar, kalın yıldız zencirek hatla cetvellidir. Beyzî şemsenin zemini tamamen altın yıldız ve etrafı kırmızı renk kabartma çiçek ve yaprak süslüdür. Ortası; stilize bir gülden çıkmakta olan dört hataî ve oymalı yapraklarla tezyin edilmiş olup bu motiflerin üzerine yeşil renk altın sürülmüştür. Şemsenin etrafında yıldızla yapılmış bir nokta, bir tiğ tarzında süsler bulunmaktadır (Çığ, 1971, s.44).

Fatih Sultan Mehmet için hazırlanan Suver al-Ekalim adlı tarihsiz kitap kabının üstü de mukavva üzerine nefti renk deri kaplanmıştır. Ortası oyma yuvarlak şemselidir. Şemsenin tam ortası sekiz köşeli yıldız şeklinde oyulmuş olup, zemini mavilidir. Bunun etrafında yine sekiz

köşe mavi, yeşil zeminli daha büyük bir yıldız görülmektedir. Salbekler altınla yapılmıştır. Köşebentler altınla ve üçgen şeklinde “geçme” olup bu üçgenlerin kaidelerinde altışar adet “tığ” bulunmaktadır (Çığ, 1971, s.28).

Resim 22. (sol) TSM Emanet Hazinesi Kütüphanesi, No. 2324.

Resim 23. (sağ) Deri Cilt, TSM Ahmet III Kütüphanesi, No. 2830 Suver al-Ekalim.

Lake Ciltler; mukavva, deri veya tahta üzerine çeşitli boylarla ve altınla yapılan nakışların bir çeşit vernikle kaplanmasıyla meydana getirilirler, “rugani” olarak da adlandırılmaktadırlar. Suluboya ile yapılan nakışları korumak ve bozulmalarını önlemek için, bir sıvıda eritilen reçine, boyların üstüne kaplanmaktadır. Suda erimeyen bu tekniğe lak veya ruganî denilmektedir. Lake cilt yapılırken önce murakka mukavva hazırlanmakta, üzerine lak çekildikten sonra altın ve boya ile nakış yapılmakta, üstüne birkaç kat lak sürülmektedir. Lak sürmek oldukça güç ve zahmetli bir iştir. Gerekli dayanıklılığı sağlamak için lakı ince tabakalar halinde sürmek, nemli ve sıcak bir ortamda kurutmak, bu işlemi 20-30 kere tekrar etmek gerekmektedir.

16. ve 17. yy'ın yarısına ait belirli sayıda örneği kalmış olan Türk lake ciltlerinin 18. yy'da ön plana çıktığı görülmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 1681 numaralı lake kap, Edirne lake ustası Hacı Dede'nin eseridir. Cilt miklepsizdir. Kırmızı üstüne yaldızlı yekpare su ve yaldız köşebentler, ortasındaki siyah zeminde renkli, vazo içinde çiçek demeti ve arka kapakta lalelerin arasında mücellit imzası yer almaktadır (Esiner Özen, 1998, s.26,27).

Resim 24. (sol) Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 1681, Muhammed Galib Behcededdin, Hidayet'ül-Fukara.

Resim 25. (sağ) Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa 163. Şerefüddin Ali Yezdi, Müntehab Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muamma ve Lugaz, 1157/1744.

Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 163 numarada kayıtlı lake cilt, Şerefüddin Ali Yezdi'nin Müntehab Hulel-i Mutarraz der Fenn-i Muamma ve Lugaz adlı eserinin kabıdır. Kapaklar ve miklebin orta kısmı, kırmızı zemin üstüne rumî ve çiçeklerle süslenmiş, bordürler kırmızı ve zeytunî zemin üzerine altın yıldız desenlidir. İç kapak kırmızı üzerine altınla basit saz üslûbu süslemeli bordürle çevrili olup, koyu renk zeminde yıldızla beş yapraklı basit çiçek motifleri yapılmıştır (Esiner Özen, 1998, s.26).

Ebru Ciltler; ebru sanatının alt ve üst kapakla, miklep üzerinde kullanıldığı ciltlerdir. Bununla beraber ebru sanatının, her dönemde pek çok cildin iç kapağında ve yan kağıdında da kullanıldığı görülmektedir. Yan kağıdı iç kapakla kapak arasında yer alan boş kâğıdın olduğu bölümdür.

Resim 26. (sol) Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3874. Muradî Divanı.

Resim 27. (sağ) Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 2945. Haşiye alâ Havasi'l-Fethiyye, 1147/1734.

Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3874 numaralı eserde ebrulu cilt yan kağıdı görülmektedir. Çaharkûşe ebru ciltlerin gömme deri şemse ve köşebentli bir örneği Süleymaniye Kütü-

hanesi Laleli 2945 numarada kayıtlı, 1734 tarihli Haşiyeye alâ Havasî'l Fethiyye adlı eserdir (Esiner Özen, 1998, s.30).

Murassa Ciltler; kıymetli taşlarla bezenmiş eserlerdir. Fildişi, sedef, firuze, mine, mercan, yakut, zümrüt, inci ve elmas süslemeli olanları bulunmaktadır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler A.Y. 6553 numaralı Kur'an, 1830'da Muhammed Şirazi hattıyla istinsah edilmiştir ve murassa bir cilt içindedir. İnci, yakut ve zümrütlerle süslenildiği görülmektedir.

Resim 28. (sol) TSM. Hazine Koleksiyonu.

Resim 29. (sağ) İ.Ü. Kütüphanesi, A.Y. 6553. Kur'an, Muhammed Şirazi hattı, 1830.

KAYNAKLAR

- Aslanapa, O. (1997). *Türk Sanatı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Cunbur, M. (1982). *Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Çığ, K. (1971). *Türk Kitap Kapları*, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası Kültür Yayınları.
- Demiriz, Y. (1986). *Osmanlı Kitap Sanatında Naturalist Üslupta Çiçekler*, İstanbul: Acar Matbaacılık.
- Esiner Özen, M. (1998). *Türk Cilt Sanatı*, Ankara: İş Bankası Yayınları.
- Gürsu, N. (1988). *Türk Dokumacılık Sanatı*, İstanbul: Redhouse Yayınevi.
- Lecomte P. (1903), *Türkiyede Sanatlar ve Zeneatlar*, İstanbul: Kervan Kitapçılık.
- Önder, M. (1987). *Antika ve Eski Eserler Ansiklopedisi*, İstanbul: Mısırlı Yayınları.
- Özkeçeci, İ. (1972). *Türk Tezhib Sanatı ve Tezyini Motifler*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamir Akbil, F. (1970). *Türk El Sanatlarından Örnekler*, İstanbul: Akademi Yayınları.
- Raby, J., Tanundi, Z. (1993). *Turkish Bookbinding In The 15th Century*, UK: Azimuth Editions.
- Şehsuvaroğlu, H. Y. (1960). *Eski Türk Sanatları*, İstanbul: Varlık Yayınları.

Tanırdı, Z. (1985). Cilt Sanatında Kumaş. *Sanat Dünyamız*, 32, 27-34.

Tanırdı, Z. (1993). Türk Cilt Sanatı. *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı* (s. 422-430), Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.

Züher , H. (1992). *Türk Süsleme Sanatı*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası.